

Орталық Азияда жүргізілген археологиялық зерттеулер

Археология тарих ғылымының бір саласы болып, алғашқы қоғамнан және ортағасырдан қалған заттай ескерткіштерді зерттеу арқылы адам қоғамының тарихын жазады. Ескерткіштерді зерттегенде, археологтар еңбек құралдарына, қару-жарақ түрлеріне, ою-өрнектерге, үй бұйымдарына, мекен-жайларға, қоныстарға, қала бекіністерінің құрылымдарына, киім-кешектеріне және алуан санды адамдардың ой-өрісінің, физикалық еңбегінің нәтижесінде пайда болған заттарға айрықша көңіл бөледі. Осындай деректерге сүйеніп, біз ертедегі өткен бабаларымыздың қоғамдық даму деңгейін ғылыми тұрғыдан ұғынамыз. Бұндай ғылыми тұжырымға келу үшін, археологтар басқа да гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін қосымша пайдаланады.

Археологиялық атау б.з.д. IV ғасырда Грекияда пайда болғанымен, оның өз алдына ғылымға айналу тарихы өте ұзаққа созылды. Антикалық дәуірде археологияға қызығушылық біршама болғанымен, ортағасырда ол төмендеді. XV-XVI ғғ. Ұлы жағырафиялық ашу жылдарында археологияға деген көзқарас қайта жанданды. Бірақ XVII ғасырға дейін археологиялық зерттеулер кездескен тарихи деректерді жинаумен шектелді. XVIII ғасырдан бастап, Еуропада жиналған деректерге ғылыми мән беретін еңбектер шыға бастады [1]. Ресейде Петр Ікөне заманның қазбадан табылған бұйымдарын жинау, сақтауға ерекше мән беріп, 1718 жылы сол туралы арнайы бұйрық шығарып, табылған тарихи мәні бар заттарды, қолжазбаларды жинайтын мұражай ұйымдастырды [2]. Осы жылдардан бастап, Ресей империясында археологиялық зерттеулер бірте-бірте ен жайып, антикалық дәуірлердегі ескерткіштерді қазба түрінде зерттеу жұмыстары жүре бастады. Бірақ Ресей империясында, оның бір бөлігі Орталық Азияда археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстары жоғары дәрежеге жете алмай, көпшілік жағдайда тек археологияға қызығатын ғалымдар айналысты. Мемлекет тарапынан ешбір жәрдем көрсетілмеді. Осы жағдай Ұлы Қазан төңкерісіне дейін жалғасты.

Орталық Азия – алғашқы адамдар өрбіген Жер шарының бір бөлігі. Бұл аймақта алуан санды археологиялық ескерткіштер сақталған: тас, қола, темір және ортағасыр. Бұл ескерткіштер айтарлықтай зерттелмегендіктен, олардың таралу аймақтары, мазмұндары туралы ғылыми түсініктердің айтарлықтай болмауы себепті, отаршылық жылдарындағы ғалымдар жергілікті халықтардың тарихына дұрыс баға бере алмаған. Тарихымызды көпшілік жағдайда болжам арқылы қарап, Орталық Азияны ежелден мекен еткен түркілердің тарихын ақтаңдақтарға толтырды.

Қазан төңкерісінен кейін археологиялық зерттеуге айрықша көңіл бөлінді. Енді бұл жұмыстар мемлекет көлемінде ұйымдастырылды. Осы жағдайда, Ресей академиясы мен жоғары оқу орындарының ғалымдары Орталық Азия жеріндегі археологиялық ескерткіштерді зерттей бастады. Олардың ішінде Ресей империясы кезінде осы жұмыспен айналысып жүрген ғалымдар да болатын. Олар өздерінің бұрын бастаған археологиялық зерттеулерін жалғастырған. Сондықтан, бұл археологиялық шолуда, сол

ғалымдардың XIX ғ. соңғы жылдарында жарық көрген еңбектерінен бастап, Кеңес өкіметі жылдарындағы көлемді жүргізілген археологиялық зерттеу деректеріне шолу жасамақшымыз. Өйткені біздің арнайы тоқталып отырған монографиямыз осы зерттеулердің бір бөлшегіне кіреді.

1889 жылы белгілі орыс шығыстанушысы Н.М. Ядринцевтің бастауымен және түрлі мамандардың қатысуымен Моңғолияның көне астанасы Қаракорымда қазба-зерттеу жұмыстары жүргізілген болатын [3]. Осы зерттеу барысында бұл қаладан өте құнды мәдени деректер табылды. Олар туралы жан-жақты мәлімет Н.М. Ядринцев еңбектерінде сәулеленген. Сондай-ақ Моңғолияны, Оңтүстік Сібір және Орталық Азияның шығыс бөліктерін зерттеген кеңес-монғол археологиялық экспедициясы болды. Бұл зерттеу жұмыстарының нәтижесінде осы аймақтардан алғашқы адамдардың палеолит және неолит дәуірлерінде жасаған қоныстары ашылды [4]. Осы экспедиция мүшелерінің жариялаған еңбектеріндегі палеолит пен неолит дәуірлеріне жататын деректер Оңтүстік Сібір, Моңғолия жерлерінен мол көлемде табылды. Әсіресе, С.В. Киселев басқарған археологтар Моңғолиядан 50-60-қа жуық қақпатаc (шиточные) молаларды, жартасқа салынған адамдардың, хайуанаттардың суреттерін тапты [5]. Осы деректерге қарағанда, Орталық Азияның шығысында тас, қола мәдениеттерінің кең көлемде болғаны байқалады.

Сібірдің және Моңғолияның археологтары хұндардың ескерткіштерін зерттеді. 1924 жылы хұн кезеңіне жататын Ноин-ула ескерткішін П.К. Козлов қазды. Оның нәтижесінде хұндардың тұрмысын жан-жақты көрсететін құнды деректер табылды [6]. 1954 жылдан бастап Моңғолия археологтары Ноин-ула, Хуннуй-голе және басқа хұндардың ескерткіштерін зерттеуді кең көлемде жүргізді. Бұрын-соңды бізге белгісіз болып келген хұндардың мәдени өркениеті туралы көптеген мағлұматтарға қол жеткізді.

Археологтар Бурят пен Хакасия жерлерінде зерттеу жұмыстарын С.В. Киселев, А.П. Окладниковтардың басшылығымен жүргізіп, хұндардың және түркілердің ескерткіштерін ашты. Нәтижесінде, олардың әлеуметтік құрылымын, шаруашылығын, мәдениетін сәулелендіретін жаңа деректерді қолға түсірді. Археологтардың осындай ғылымға қосқан үлкен үлестерінің бірі – Оңтүстік Сібір және Моңғолия жерінен отырықшылық мәдени өркениет орындарын ашуы. Олар бұл аймақтардан ертедегі тұрақты мекендердің, ортағасырлық қалалардың болғанын айқындады. Бұрыннан «еуроцентристер» Орталық Азия түркілерін және монғолдарды «шетінен көшпелі халықтар» деп келген пікірлеріне жаңалық әкеліп, Орталық Азияның шығысында да ертеден отырықшылықтың болғанын дәлелдеді. Бұл аймақтың абorigендері де отырықшы, көшпелі және жартылай көшпелі болғанын сәулелендіретін деректерді ғылыми айналымға қосты.

Мысалы, С.В. Киселев «Древнемонгольские города» [7] атты өз еңбегінде Орталық Азияның шығысында да ертеден отырықшы өркениеттің болғанын жаңа археологиялық деректермен дәлелдеген. Хұндар мен түркілердің тарихын кешенді сәулелендіретін археологиялық деректер Бурят, Хакас, Тува жерлерінен кең көлемде ашылды. Олардың ішінде ертедегі

ортағасырлық тұрақты мекендер мен қалалар бар [8]. Осы жаңа деректерге сүйене отырып, Моңғолия тарихшылары: «В свете новых материалов роль оседлости в истории кочевничества в Монголии выглядит более значительной, чем это предполагалось ранее» [9] деген тұжырымға келген.

Археологиялық зерттеулердің осы жаңалықтарына негізделіп, Моңғолия, Бурят, Хакас, Тува халықтары өздерінің тарихтарын қайта қарап, отырықшылықтың белгілі дәрежеде дамығандарын жазуда. Ертеден осы жерді мекендеген түркі тайпаларының, халықтарының тарихына тиісті ескерткіштер мол сақталған. Олардың ірілері тасқа қашалып жазылған, мысалы, Орхон-Енисей жазуы. Атышулы ескерткішті көптеген Еуропа елдерінің шығыстанушылары: Н.М. Ядринцев, В.В. Радлов, В. Томсен, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов және тағы басқа ғалымдар зерттеген. Олардың жүргізген зерттеулерін жергілікті түркітанушылар жалғастырды. Олардың көп жылдық жүргізген жұмыстары Қаржаубай Сартқожаның арнайы жазылған «Орхон мұралары» [10] атты монографиясында егжей-тегжейлі сәулеленгендіктен, біз жоғарыдағы түркітанушылардың еңбектеріне тоқталмадық. Осыларды түркітанушылар, солардың ішінде археологтар зерттеп, түркі, қырғыз, ұйғыр, моңғолдардың араларында отырықшылық өркениеттің белгілі орын алғанын бекерге шығара алмайтын деңгейде дәлелдеді [11].

Орталық Азияның шығысын мекендеген түркілердің, моңғолдардың тарихы жөнінде мағлұмат беретін жазба деректер де мол. Олар түрлі тарихи оқиғаларға қатысқан немесе оның куәгері болған адамдардың жазып қалдырған деректері, моңғолдардың үстемдік еткен кездерінде шығарылған заңдар мен қарарлары, мемлекетаралық өзара келісім шарттары түрінде кездеседі. Әсіресе, құнды дерек ретінде Моңғол империясының күнделіктерін ерекше атауға болады. Соның бірі 1240 жылы жазылған «Сокровенное сказание» және Шыңғыс ханның рулық, нәсілдік құпия «Алтын дәптер» («Царственная книга») деректері. Бұл құнды жазбалар орыс, моңғол тілдеріне аударылып, олардың мазмұндарымен ғалымдар кең көлемде танысуға мүмкіндіктер алды. Оның арқасында Еуропа ғалымдарының «көшпелілер» туралы қалыптасқан орынсыз пікірлері әшкереленді.

Жалпы түркілерде, моңғолдарда жазу-сызудың ерте замандардан болуы, сол арқылы өз тұрмыстарының, тарихтарының келелі беттерін сомдауының өзі де өркениетті мәдениеттің болуының бірден-бір дәлелі.

Алайда XIX-XX ғғ. Моңғолия және Шығыс Түркістанды зерттеген орыс тарихшылары талай құнды деректер тапса да, өздерінің бұрыннан қалыптасқан «көшпелі» деген пікірлерінен қайтпаған. Бұл пікір отарластырылған халықтардың мәдени даму дәрежесі төмен екенін «дәлелдейтін» құрал ретінде ойдан шығарылған. Жергілікті тұрғындардың өмірлерінде кездесетін жақсы қасиеттерді басқа халықтардан қабылдаған деп көрсетуге тырысқан. Бұрыннан қалыптасып қалған ғылыми дәлелденбеген бұл пікірге қазірде де ғалымдардың басым көпшілігі күдікпен қарайды. Алайда, зерттеулердің отырықшы мәдениеттің ескерткіштерін ашқанына карамастан, моңғолдарды, түркілерді көшпелі деп жазуларын тоқтатпай келе

жатыр. Бұндай көзқарастағы ғалымдардың пікірлері бір-біріне қайшы келіп отырады.

Енді Орталық Азияның оңтүстігі мен батысында, орталығында жүргізілген археологиялық зерттеулерге назар аударалық. Азияның бұл бөлігінің қақ ортасында Қазақстан Республикасы орналасқан. Еліміздің ұлан-байтақ жеріндегі ғасырлар бойы қалыптасып, кейін археологиялық, сәулет ескерткіштеріне айналған орындар жеткілікті. Олардың қойнауында түркілердің, қазақтардың тарихына қатысты мол деректер сақталған. Ғасырлар бойы зерттелмей келген ескерткіштер көптеген ізденушілердің назарынан тыс қалмаған. Қазақстан археологиялық ескерткіштері туралы мәліметтер ортағасырдағы ғалымдар мен тарихшылар, жағырафияшылар мен саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. Өздері тікелей көзімен көрген, немесе естіген әдеттен тыс заттарды, бейнелерді, өз замандарынан бұрын болған қалалар мен қоныстардың жұрттарын, оқиғаларды баяндап кеткен.

Қазақстанда археологиялық жұмыстың басталуы Ресейдің отарлау саясатымен тікелей байланысты. Ол өзінің сағасын ІІПетр кезінен алады. Ол көне мұраларды жинауға және ұқыпты сақтауға зор мән бергені туралы жоғарыда тоқталғанбыз. Осы жылдарда Қазақстанға келген Ресей ғалымдары, саяхатшылары өздерінің жүрген жерінде кездескен ескі мұраларды жинаған. 1707 жылы С. Ремезов «Сібірдің жазба кітабы» деген еңбегінде Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі кейбір археологиялық ескерткіштерді көрсеткен [12].

Бұдан кейін, Батыс Қазақстан Ресей қарамағына кіргеннен соң-ақ, Ресейдің саясатшылары мен зерттеушілері, саудагерлері бірінен соң бірі келе бастаған. Олар қазақ жерінен көрген-білгендерін қағаз бетіне түсірген. Олардың арасынан археологиялық ескерткіштер туралы мағлұматтар кездесіп отырады. Олардың ішінен 1862 жылы Қазақстанда археологиялық жұмысты бастаған В.В. Радловты айтуға болады. Қазақстанның солтүстік-шығыс және Сібір жерлерінен зерттеуші кейбір қола, темір дәуірінің ескерткіштерін қазып, бұл мәдениет беттерін алғашқы рет ашты. Оларды қола, темір, ортағасыр деп үш кезеңге бөлген [13]. В.В. Радловтың жүргізген археологиялық қазба жұмыстары кең көлемде болмаса да, оның алғашқы рет археологиялық ғылыми негізде бастауының маңызы айтарлықтай.

Қазақ Алтайының төріне жайғасқан Үлкен Берел обасын В.В. Радлов 1865 жылы бастап қазса, оны 1959 жылы С.С. Сорокин жалғастырған. Қазу кезінде жақсы сақталған, сол кездегі жерленген адамның заттары шыққан: киімі, құрал-саймандары, ең бастысы адамның мүрделері, жылқының еті мен сүйектерінің қалдықтары күні бүгінге дейін сақталып келген [14]. Бұдан кейін 1866 жылы ол Семипалатинский қаласынан бес обаны, Павлодарға жақын жерлерден үш обаны қазса, 1869 жылы Іле бойында кезекті археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген [15]. 1867 жылы археологиялық комиссияның тапсырмасы бойынша Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерін, Жанкент, Жент, Сауран, Сығанақ қалаларын аралаған. Олардың ішінде Жанкент қаласында аздап қазба жұмысын жүргізген.

В.В. Радловтың бұндай археологиялық жұмыстарын бағасы жоқ шынайы зерттеу деп айту қиын. Ол кезде бұл ғылым Ресей империясында жаңадан қалыптасу кезеңінде болатын. Бұл шығыстанушымен талай кездесіп, пікір алысқан Мұстафа Шоқайдың айтқанын келтірейік: «Радловтың ірі түркітанушы екенінде шүбә жоқ еді... Радлов қай жағынан қарағанда да, орыс емес. 21 жастағы неміс жігіті. Вильгельм Радлов 1858 жылы Ресейге келіп, Ресей азаматтығына кіреді. Орыс академиясының академигіне дейін көтерілді. Алайда ол өмірінің ең соңғы сәтіне дейін (1918) неміс болып қалды... Радловты түркілердің де кереметтей жанашыры етіп көрсету артық. Радлов халықтарды күшті және әлсіз деп екі топқа бөлетін. Осы арқылы ол орыстардың бізді билеп-төстеуін заңды құбылыс деп көретін» [16]. Шығыстанушы В.В. Радловтың ғылыми еңбегіне М. Шоқай сын көзбен қарап, оның ғылыми мұраларында ақаулықтардың бар екенін ашық айтқан. Біздіңше, ондай кемшіліктер Ресейден келген зерттеушілердің басым көпшілігіне тән екенін естен шығармаған жөн.

Бұдан кейінгі жылдары археологиялық комиссия өзінің зерттеу жұмысын кеңейтіп, 1887 жылы Ф.Д. Нефедов Торғай кеңістігінде, 1889 жылы Э.Ю. Петрей мен С.Н. Назаров Қостанай облысында, А.Н. Харузин Батыс Қазақстанда, Н.Н. Пантусов Жетісу өлкесінде, Е.Ф. Коль Әулиеата өлкесінде, 1894 жылы А.В. Селеванов Ақмола, Көкшетау облыстарында азын-аулақ қазба жұмыстарын жүргізген.

Жоғарыда келтірілген деректерге қарағанда, Ресей үкіметі ұйымдастырған «Археологиялық комиссияның» жылма-жыл ең жайып, археологиялық зерттеу көлемін кеңейте бастағанын байқаймыз. ХІХ ғасырдың 60-жылдарында комиссия мүшелері археологиялық ескерткіштерді барлауға көңіл бөлсе, ал 80-жылдарда қазба жұмыстарын жүргізілгені байқалады. Зерттеу барысында жиналған деректер бойынша бүкіл Ресейлік ХІІІ археологиялық съезінде баяндама жасалды [17].

Бірақ бұл Қазақстан жеріндегі ескерткіштерді алғашқы ғылыми негізде зерттей бастаған кезең болатын. Археологтар өздерінің қолдарына түсірген деректеріне сүйенетіндей дәрежеге жетпеген. Олар отырықшы мәдениеттің орталықтары болған үлкенді-кішілі қалаларға, қонысты мекендерге кең көлемде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізе алмаған. Орталық Азияның жерінен отырықшы мәдениеттің қалдықтарының кездесуі оларды ойландырған. Тек, ХІХ ғасырдың 90 жылдарынан бастап, тұрақты мекендерге қазба жұмыстарын жүргізуге көңіл аударған.

Бұл жылдарда археологиямен айналысушылар бірлесіп, археологиямен қызығушылардың «Түркістан үйірмесін» ұйымдастырып, оған В.А. Коллаур, Н.Н. Пантусов, Н.П. Остроумов, Ә.А. Диваев, И.В. Аничков, А.А. Семенов және т.б. қатысқан. Олардың қатары жылма-жыл көбейіп отырған. Бірақ бұлардың көпшілігі Түркістан жеріндегі көп санды археологиялық ескерткіштерді тек сырт көзбен болжаумен, олар туралы өз пікірлерін айтумен шектелген. Өйткені ол кезеңде бүгінгі дәрежедегі археологиялық экспедициялар мен ғалым мамандар болмаған. Мысалы, А. Кларе және А. Черкасовтар Отырар қаласында бірнеше жерден шұңқырлар қазумен-ак

шектелген. «Түркістан үйірмесінің» мүшелері осы сияқты тиіп-қашпа зерттеу жүргізген және олардың археологиялық зерттеу жұмыстары ғылыми деңгейден алшақ болған. Белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд өзінің «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг.» атты жұмысын археологиялық зерттеуге арнаған. Ол қазіргі Оңтүстік Қазақстан және Ыстықкөл атыраптарындағы кейбір ортағасырлық қалалардың орындарын көріп, кездескен археологиялық деректерді жинап, сол ескерткіштер туралы әдеби деректер негізінде өзінің осы ғылыми еңбегін жариялаған [18]. Ғұлама өзінің көрген ескерткіштерін археологиялық зерттеу деген айдармен жариялағанымен, ол шын мәнінде ешбір қазба жұмысын жүргізбеген. Солай болғанмен де, В.В. Бартольдтың бұл еңбегін «археологиялық» деп танып жүрміз. Осы сияқты пікірді өзге де зерттеушілерге қатысты айтуға болады. Олар біздің жеріміздегі ескерткіштерді ғылыми археологиялық жағынан зерттей алмаған. Өздерінің барған ескерткіштері туралы жазып қалдырған сипаттамаларын, пікірлерін Орталық Азияны мекендеген түркілер тарихына қосқан азды-көпті үлестері екенін еске алып, қажетті жерлерін өзіміздің шынайы тарихымызды жазуға пайдалануымыз керек. Сол кездегі археологтардың жинаған заттары бір жерде сақталмаған. Олардың көпшілігі зерттеушілер қолында, ал біразы түрлі мұражайларға тапсырылған. Оларды қазіргі күнде жинақтауымызға көп күш қажет.

Отаршылық жылдарында басталған археологиялық зерттеулер Кеңес Одағы кезінде мемлекеттің ұйымдастыруымен жалғасты. Солай, 1919 жылы Кеңес үкіметі «Заттай тарихи мәдениет академиясын» құрды. Соның бір бөлімшесі ретінде 1920 жылы мұражайлар және өнер, табиғат, көне ескерткіштерді қорғауға бағытталған Түркістан комитеті құрылды. Бұл ұйым ежелгі ескерткіштерді есепке алуға, зерттеуге, сақтауға көңіл бөлді. Бұл зерттеулер кейінгі кездегі археология ғылымының Орта Азияда ғылыми негізде қалыптасып, дамуына үлкен әсерін тигізді.

Түркістан Республикасындағы зерттеу жұмыстарына Түркістан комитеті басшылық жасап, археология мамандарын ұйымдастырды, кейбір ескерткіштерді ғылыми негізде зерттей бастады. П.П. Иванов Сайрамда (Испиджабта), В.Д. Городецкий Жетісуда, М.Е. Массон Сайрам мен Ахмет Йассауиде, М.П. Грязнов Батыс Қазақстанда археологиялық зерттеулерін жалғастырды [19].

Аттары аталған зерттеушілердің археологиядан хабары бар, тарихтың бұл саласымен қызығатын білікті мамандар еді. Бірақ олар бытыраңқылық жолмен, өз бетінше өте шағын адамдармен жұмыс атқарған. Әлде де бұл археологтар бірлескен экспедициялар құрып, күштерін топтап, көлемді түрде қазба жұмыстарын ілгері алып баратын дәрежеге жетпеген.

Археологиялық жұмысты Кеңес Одағында, сондай-ақ Орталық Азияда жандандыруда МЗМАИ* үлкен қызмет атқарып, XX ғасырдың 30-жылдарынан археологиялық экспедициялар ұйымдастырды. Сол жылдардан бастап бірқатар орыс археологтары Қазақстанда зерттеу жұмыстарын жүргізді. Олар: П.С. Рыков, М.П. Грязнов, М.Е. Массон және т.б. Бұлар Қазақстанның көптеген жерлерін аралап, тарихи ескерткіштерді есепке алып,

ал кейбіреулерінде қазба жұмыстарын жүргізді. Жүргізген жұмыс нәтижелерін ғылыми есептер, мақалалар күйінде түрлі басылымдарда жариялаған. Оларды «Археологическая карта Казахстана» (АКК) сияқты басылымдардан кездестіруге болады [20].

Осы жылдарда Мәскеу, Ленинградтан археология мамандары Қазақстанға келіп, ұзақ жылдар бойы қазба жұмыстарын жүргізді. Олар КСРО Ғылым академиясы Заттық мәдениет тарихы институтының (ЗМТИ) ғалымдары: С.С. Черников, А.Н. Бернштам сияқты мамандар болды. Сол кездегі салт бойынша олар зерттеу кезінде қолға түскен деректердің біразын өздерімен бірге Мәскеу мен Ленинградқа алып кетіп, оларды сол жақта сақтады [21]. Ол деректер сол ғылыми мекемелердің қорларында сақталуы мүмкін. Анығын айтқанда, экспедициялық зерттеудің нәтижесінде қолға түсірілген құнды деректер қазіргі Ресей Академиясы Археологиялық институтының немесе оның бөлімшелерінің қорларында сақталса керек. Және де олардың қатарында ғылымға енбегендері де болуы мүмкін. Алдағы уақытта ол деректерді өз отанына қайтару кезеңі келетін шығар. Өйткені олар қазақ халқының мұрасы.

* МЗМАИ – Мемлекеттік заттық мәдениет академиялық институты

Жоғарыдағы келтірілген деректерге қарағанда, Ресейге бодан болған жылдарда, Ұлы Отан соғысына дейінгі уақытта Қазақстандағы ескерткіштерді азды-көпті зерттеген орыс ғалымдары болған. Жергілікті халықтан шыққан археолог мамандар жоқтың қасы еді. Олардың арасында қазақ халқының өкілдері бірен-саран ғана болған. Ол кездегі археологиялық экспедициялар шағын болуы және көлемді, тұрақты қазба жұмыстарын жүргізе алмауы себепті, оларға басқа ғылым өкілдері қатыса алмаған. Сондықтан зерттелу көбінде тек тарихи жазба деректерге негізделіп жүргізілген. Шеттен келген археологтар жергілікті халық тілін білмеген. Сол себепті ескерткіштер туралы халық арасынан этнографиялық деректер жиналмаған. Ал, біздің білуімізше, қазба кезінде табылған деректер сол мекендердің жергілікті тұрғындарының алуан санды тұрмыс, өмірінен берер хабары мол. Археологтар оны естерінде сақтауы керек.

Қазақстанда археология ғылымының ен жайған кезеңі Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарға тура келді. 1945 жылы КСРО Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының Тарих институтында археология бөлімі ашылды. 1946 жылы Қазақ КСР-нің Ғылым академиясы алғашқы рет шаңырақ көтеріп, бұрынғы Тарих институты енді Тарих, археология және этнология институты болып қайта ұйымдасты. Міне, осындай ұлттық Академияның Алматыда ашылуы барлық ғылым салаларының дамуына өзінің жағымды әсерін тигізді. Алғашқы жылдардан-ақ, Қазақ Академиясы археологиялық зерттеулерге көңіл аудара бастады. 1946 жылы тұңғыш рет Ә.Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. 2006 жылы оған 60 жыл толғанын арнайы атап өтті. Белгілі қазақ ғалымы, археология ғылымының Қазақстандағы

негізін қалаушы, академик Ә.Х. Марғұлан тарихтың бұл саласын дамытуға, осы салада білікті мамандар тәрбиелеуге орасан зор үлес қосты. Ол Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясын ұзақ жылдар бойына өмірінің соңына дейін басқарды. Осы экспедиция Орталық Қазақстанды археологиялық тұрғыдан кең көлемде зерттеп, алғашқы ортағасырға, әсіресе қола мәдениетіне жататын қыруар ескерткіштерді ашты. Оның қорытындылары көптеген ғылыми еңбектерде жарық көрді [22].

Бірақ осы уақытқа дейін академик Ә.Х. Марғұланның (45-беттегі сурет) ұзақ жылдар бойына жинаған археологиялық, сәулеттік, этнологиялық, фольклорлық өте бай деректерінің барлығы жарық көрді деу қиын. Ғұламаның бір ерекшелігі, жиналған деректер бойынша өзінің ғылыми тұжырымын жазып, текшелеп, қағаз папкаларына салып қоя беретін. Мен Әлкей Хақанұлының үйіне бір барғанда: «Сіз осы еңбектерді күнбе-күн тынымсыз жазып, оны папкаға сала бергенше, оларды бастырмайсыз ба?» – дегенімде, ғұлама көп кідірмей-ақ: «Менің мақсатым, жинаған деректерді ғылыми негізде жазып қалдыруым керек. Менің қолжазбамды кейін шығарып аласыздар ғой», – дегені есімнен кетпейді. Ұлы адамның бұл сөзінен халқына соншалықты сенгенін байқаймыз. 1998–2006 жылдарда ұлы ғұламаның 4 томы жарық көрді. Бұл еңбектерді баспаға дайындауда, оны шығаруда Дәнел Хақанқызы Марғұлан қыруар жұмыс атқаруда. Сонымен, Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасын халқына жеткізудегі Дәнелдің атқарған жұмысы көпшілікке үлгі боларлықтай. 1998 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық академиясының академигі Әлкей Хақанұлы шығармаларын басып шығару туралы арнайы қаулы шығарылған еді. Осы күрделі жұмыстарды іске асыру үшін «Академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан атындағы халықаралық қор құрылды». 1998 жылы ғұлама еңбектерінің Ітомы «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» деген атпен жарық көрді. Оның бірінші бетінде «Дорогие читатели» деген алғы сөзді Елбасымыз Н. Назарбаев жазған. Онда Ә.Х. Марғұланның еңбегіне жоғары баға берген: «Колоссальная эрудиция, неустанный творческий поиск, пронизательный ум, огромное трудолюбие и любовь к своему народу позволили ученому представить историю материальной и духовной культуры кочевников и их преемников казахов в энциклопедическом объеме» [23].

Бұл үзіндіде Ә.Х. Марғұланның бойынан табылатын тамаша қасиеттерді жоғары бағалаған. Ә.Х. Марғұлан өзінің шығармаларында түркілерді, соның ішінде қазақтарды көшпелі өмір сүрген деген пікірді жаза да, айта да бермейтін. Ол кезде жиі айтылатын бұл сөздерді ғұлама өз еңбектерінде өте сирек қолданатын және қазақтардың өмірі кешенді шаруашылыққа негізделгенін жиі-жиі жазған. Өйткені өзіміз ғұламаның қасында болып, көптеген өнеге боларлық үлгілердің куәгері болғанбыз. Ә.Х. Марғұланды ұстаз тұтып, жақын араластым және менің өміріме қолайлы әсерін тигізгенінен бірлі-жарым жағдайды айтуды жөн көремін. Мысалы, 1973 жылы Ә.Х. Марғұлан бастаған Орталық Қазақстан экспедициясына қатысып, халық арасында аса құрметпен аталатын Сарыарқаны, Ұлытауды аралап, көптеген тарих ескерткіштерін көріп, археологиялық қазба

жұмыстарына араласып қайтқаным есімнен әлі кетпейді. Оған қоса, ғұламамен Алматыда жиі-жиі кездесіп, пікірлесіп жүргеннің өзі бір ғанибет болатын. 1974 жылы Жамбыл облысының Шу ауданындағы Ақтөбе қонысын бастап қазған кезде арнайы күтпеген жерден келіп, ескерткішпен жан-жақты танысып, оның тарихи Баласағұн болуын болжап айтқан болатын. Одан кейін бұл жерге екі рет келіп, ескерткіштен шыққан бұйымдармен танысып, өзінің Ақтөбе туралы бұрынғы пікірін қайталаған болатын. Ендігі жерде, жоғарыда аталған Ә. Марғұлан атындағы халықаралық қордың жұмысы оң болып, ғалымның жарық көрмеген мұраларын қазақ халқына жеткізсе, қазақтың шынайы тарихын тану мен жазуға қосқан үлкен үлес болар еді.

Осы жылдарда археологиялық экспедиция зерттеулері Отырар оазисіндегі, Шу-Талас өзендерінің аралығындағы, Қаратаудың солтүстік беткейіндегі, Сырдария алқабындағы қалалар мен қоныс орындарын зерттеп, оларды картаға түсірді. Қала орындары мен керамиканы топтау түйінді тарихи мәдени кезеңдер туралы, қолөнер мен сауданың даму деңгейі туралы ғылыми пікір айтуға мүмкіндік тудырды [24].

Бұл айтылғандардан аңғаруға болатыны, Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы көп санды отырықшы мәдениеттің куәгері болатын үлкенді-кішілі қалалар мен тұрақты мекендерді зерттеген. Осыған дейін бұл ескерткіштер туралы үстірт археологиялық мағлұматтар болғанымен, олардың нақтылы сырларын ашатын археологиялық қазбалар жүргізілмеген. Бұл кемшілікті түзетуге археология мамандары А.Н. Бернштам мен Е.И. Агеевалар белгілі үлестерін қосқанын атап өткеніміз дұрыс. Зерттеу барысында Оңтүстік Қазақстан жерінде де отырықшы мәдениеттің басым болғанын дәлелдейтін бірқатар жаңалықтар жарық көрді [25]. Алайда бұл экспедиция археологтары белгілі ортағасырлық қалалардың орнында ұзаққа созылған қазба жұмыстарын жүргізбеген десе де болады. Олар аздап Тараз қаласын, Баба-Ата ескерткіштерін қазып, оны Қазақстанның оңтүстігінде, Қырғызстанның Шу өзені бойындағы қалаларда жалғастырғанымен, оларды ізбе-із ұзақ мерзімде зерттей алмады. Соғыстан кейінгі жылдарда С.С. Черников басқарған Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы Өскемен және Бұқтырма атырабында жұмыс жасап, жаңа тас (неолит) және басқа дәуірлердің ескерткішін зерттеді.

1954 жылдан бастап К.А.Ақышев бастаған Іле археологиялық экспедициясы көп жылдар бойына Жетісу өңіріндегі қола мен темір дәуірлеріне жататын қыруар ескерткіштердің сырын ашты. Олардың әсіресе көңіл аударғаны тарихтың алғашқы қоғамына тиісті обалар болды. Соның нәтижесінде, қола мен темір кезеңдеріне жататын ескерткіштерден шыққан деректерге негізделіп жазылған еңбектер баршылық [26].

Осындай жетістіктерге қарамастан, Жетісу өңірінде көп сақталған обаларды зерттей келе, ол ескерткіштерді орнатқан тұрғындардың қоныстарын қарауға көңіл аударылмаған. Обалардан табылған құнды деректер сол кездегі тұрғындардың салт-санасына байланысты мәлімет береді. Бұл мәліметтер бар білім қорын аса кеңейте қоймады. Көпшілік обалардан аттардың қаңқалары, ер-тұрманның қалдықтары, қару-жарак

сияқты бұйымдар көбірек кездескеннен кейін археологтар бұл жерде ертеде «көшпелілер» мекендеген деген пікірге келеді. Бұл пікір тарихтың осы саласынан тұрақты орын алып, күні бүгінге дейін үстемдік етуде. Шын мәнінде, бұл деректерге сүйеніп қола мен темір дәуірлеріне жататын обаларды «көшпелілердің» ескерткіші деп қарау ақиқатқа келіңкіремейді. Себебі жылқыны жергілікті жердің тұрғындарының бәрі де көлік ретінде ертеден пайдаланған. Әрине, олардың ішінде отырықшылар да, көшпенділер де болған. Обаларды қазу барысында отырықшыларға тән түрлі құмыралар, темірден жасалған бұйымдар да кездесті. Соған қарағанда, бұл обаларда отырықшы тұрғындар да жерленген болуы керек. Сондықтан қазіргі кейбір археологтарымыздың айтып та, жазып та жүрген қола дәуіріндегі «көшпелілер», «ертедегі көшпелілер» сияқты тұжырымдары ғылыми тұрғыдан дәлелденбеген демекшіміз.

Кейінгі жылдарда қазақ археологтары Жетісу бойынан қола және темір, ертедегі ортағасырлық қоныстарды тауып жатыр. Олардан табылған деректер бұл пікірлердің ғылымға жатпайтынын әшкерелеуде.

Қазақстанның оңтүстігіндегі ертедегі ортағасырлық ірі қалалар тұрақты қазылуда. 1969 (1971) жылдары ұйымдасқан, К.А. Ақышев басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы алуан жұмыстарды атқарды. Ол экспедиция 30 жылға жуық Отырар шаһарын, оның атыраптарындағы ортағасырлық ескерткіштерді зерттеді. Олардың ішінде Отырар шаһарын қазуға айрықша көңіл бөлінді [27].

«Қалалар мен қоныстардың орындарына қоса, экспедиция мүшелері түрлі дәуірлердің обаларын, соның ішінде белгілі және бұрын зерттелген Бөріжар обасын, Шағаны, Көк-Марданды зерттеді. Отырар төбе қаласының орнында кең көлемді қазу жұмысы ұйымдастырылды. XVI–XVIII ғасырлар қабаттарының деңгейінде көптеген қыш және кірпіш күйдіру шеберханалары, қоғамдық құрылыстар – мешіттер, кесенелер, моншалар қазылып, ашылды. Біздің заманымыздағы Імыңжылдықтың 1-жартысындағы қоныс Көк-Марданға ауқымды қазба жұмыстары жүргізілді. Онда да тұрғын үйлер мен ғибадатханалар ашылды» [28].

Келтірілген үзінді – Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының жүргізген зерттеу жұмысынан шолу. 30 жылдай уақыт ішінде көптеген ортағасырлық ескерткіштер ашылып, Қазақстан жерінде ертеден пайда болған отырықшы мәдениеттің болғанын дәлелдейтін қыруар деректер топталып, олардың біршамасы ғылыми еңбек ретінде жарық көрді [29].

Алғашқы қоғам тарихы тас дәуірінен басталса, бұл Қазақстан тарихында кейінірек зерттелді. XX ғасырдың 60-жылдарында Қазақстан жерінен тас ғасыр ескерткіштері: Бөріқазған, Кемер, Қызылтау, Тоқалы, Дарбаза, Қосқорған, Шоқтас (Оңтүстік Қазақстан), Құдайқол, Семіз-Шакпақты, Өнежек (Батыс Қазақстан) [30] тұрақтары ашылды. Бұл дәуірдің ескерткіштерін кейінгі кездерде кең көлемде зерттеп жүрген Ж.Қ. Таймағамбетов [31]. Ол Ресей археологтарымен бірлесіп, Орталық, Оңтүстік

және Батыс Қазақстан жерлерінен көптеген тас дәуіріне жататын ескерткіштерді ашты және бұл жұмысты қарқынды жүргізуде.

1991 жылы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтынан Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты енші алып шықты. Археолог мамандардың басым көпшілігі осында шоғырланған. Қайта құру кезінде бұрынғыдай үкіметтен қаржы бөлінбегендіктен, археологтар әртүрлі жолдармен қаражат тауып, бірнеше топтарға бөлініп зерттеу жұмыстарын жүргізіп жатыр. Олардың жұмыстары Қазақстанның көпшілік жеріне таралған [32]. Дегенмен осындай шашыраңқы түрде жүргізілген археологиялық зерттеулер бұрынғы Кеңес кезіндегідей қайдан болсын?! Сондықтан да бұл археологиялық зерттеулер ірі кешенді экспедициялар болмай, шағын-шағын топтарға бөлініп, өз жұмыстарын жүргізіп келеді. Олардың қолға түсірген деректері Археология институтында топтала бергені жөн, тек шашырап кетуден сақтану керек.

Өткен ғасырдың 60–70-жылдарынан бастап, Қазақстандағы ірі жоғары оқу орындарында білікті археолог мамандар даярлау ісі басталды. 1971 жылы Қазақ мемлекеттік университетінде археология және этнология кафедрасы ашылып, 1974 жылы археологтар тәжірибеден ортағасырлық Ақтөбеде (Баласағұн) өтетін болды. Осы ескерткіште университеттің археолог мамандары студенттермен бірлесіп қазба жұмыстарын жүргізіп келе жатыр. Баласағұн жердің қойнауына кіріп қалған өте ірі шаһарлардың бірі. Оның орталығының көлемі 70 шаршы [33]. Кейінгі жылдары Қазақстанның басқа да жоғары оқу орындарында археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Көп жылдардан бері археологиялық тұрғыдан зерттеліп келе жатқан ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) ескерткішін ғалымдардың көп ғасырдан бері іздеп келген Баласағұн шаһары екенін пайымдаймыз.

Сөйтіп, Қазақстандағы археологиялық зерттеулер қарқынды жүре бастады. Сондай-ақ Ұлы Отан соғысынан кейін олар Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан және Қырғызстан жерлерінде кең көлемде жүргізілді. Олардың жұмыстары біз үшін құнды. Өйткені біздің бабаларымыздың, халқымыздың тарихы ең алдымен Орталық Азия халықтарымен тығыз байланысты. Олардың ішіндегі жер көлемі жағынан ең ірісі Өзбекстан Республикасы. Ол осы аймақтағы қос өзеннің (Әмудария және Сырдария) көпшілік жерін алып жатыр. Әмудария және Сырдарияның орта ағысынан бастап, олардың төменіне дейінгі және орталықтарындағы шөлдік-шөлейттік жерлердегі археологиялық ескерткіштерді зерттеу үшін 1937 жылы КСРО Ғылым академиясының Хорезм археологиялық экспедициясы ұйымдасты [34]. Бұл экспедиция әйгілі шығыстанушы С.П. Толстовтың тікелей басшылығымен жүргізілді. Ұлы Отан соғысынан кейін де (1945) Хорезм кешенді археология экспедициясы өз жұмысын кең көлемде жалғастырды. Біздіңше, ол XX ғасырдағы Кеңес Одағындағы ең ірі археологиялық экспедиция болатын. Оның жүргізген зерттеу жұмысына көптеген ғылым саласының мамандары қатысатын: археологтар, сәулетшілер, этнологтар, жағырафия мамандары, тілшілер, геологтар, биологтар және т.б. Экспедиция сол заманның техникасымен, әртүрлі ауыр

машиналар, самолеттермен (АН-2, ЯК) жабдықталды. Сондықтан Хорезм экспедициясы әсіресе шөлдік-шөлейттік аймақтарда болған Қызылқұм, Қарақұм (Ингуш), Үстірт жерлеріндегі ескерткіштерді зерттеуге айрықша көңіл бөлген. С.П. Толстов: «Хорезм археологиялық экспедициясының мүмкіндігі болғандықтан, шөлдік жерлердегі ескерткіштерді зерттеуге күш салып жатырмыз, ойпаттағы ескерткіштерді жергілікті мамандар зерттей береді ғой» – дейтін. Сондай-ақ С.П. Толстов: «...изменился характер технической вооруженности экспедиции. Например, Хорезмская экспедиция, до войны передвигавшаяся на верблюдах, теперь использует автомашины новейших марок. Проводится механизация земляных работ...» [35] – деп жазды. 1937-1969 жылдар бойына бұл экспедиция С.П. Толстовтың басқаруымен жүргізілді.

Ұзаққа созылған зерттеу жұмысында Хорезм археологиялық экспедициясы тарих ғылымына баға жетпейтін үлесін қосты. Зерттеу кезінде археологиялық, антропологиялық және т.б. ғылымның тарауларына жататын өте бай деректер табылды. Ежелгі заманнан-ақ тарихтың әр кезеңдерінде аборигендердің мәдени өркениетке жеткендері айқындалды. Алғашқы қоғамға жататын Тазабагъяб, Суярган, Амирабад мәдениеттері болса, антикалық дәуірді сәулелендіретін Гюзели-ғыр, Қолалы-ғыр, Қойқырылған-қала, Топырақ-қала ескерткіштерінде күрделі қазба жұмыстары жүргізілді. Сондай-ақ ортағасырлық және жаңа заманға жататын үлкен көлемді, көп санды ескерткіштер зерттелуде [36].

«Советская историческая энциклопедияда» бұл экспедиция туралы былай тұжырымдалған: «Большие масштабы приобрела археологическая экспедиция в Средней Азии. Хорезмская экспедиция под руководством С.П. Толстова открыла в низовьях Аму-Дарьи совершенно новую для науки древнюю цивилизацию» (М., 1961. 834-б.). Бұл келтірілген үзіндіде аталмыш экспедицияның тарих ғылымына қосқан үлесінің зор екені айтылған. Осы жаңалықтардың негізінде Орталық Азия аборигендерінің алғашқы, антикалық және ортағасырлар кезеңдеріндегі тарихы қайта қаралды.

Хорезм археология және этнология экспедициясының қорытындылары жарияланған ғылыми мұралар ұшан-теңіз [37]. Бұл рухани байлық Орталық Азияны мекендеген түркілердің шынайы тарихын жазуда сүйенетін құнды деректер. Бұл байлық Орталық Азияның барлық аборигендеріне ортақ. Хорезм археология және этнология экспедициясы мүшелерінің жарық көрген еңбектері алуан санды. 1952 жылдан бастап шыққан «Труды Хорезмской экспедиции» көп томдық еңбекте біздің тарихқа қатысты қыруар деректер бар.

Ұлы Отан соғысынан кейін Хорезм экспедициясынан басқа да, М.Е. Массон басқарған Оңтүстік Түрікменстан археологиялық экспедициясы, Тәжік Ғылым академиясының археологиялық экспедициясы және тағы басқа экспедициялар Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан жерлеріндегі археологиялық бағасы бар ескерткіштерді зерттеуге кеңінен кірісті. Олардың нәтижесінде орасан зор археологиялық, антропологиялық, этнологиялық

және Орталық Азияның табиғи-жағырафиялық жағдайына қатысты деректер жиналып, жергілікті халықтардың тарихына мол жаңалықтар енгізілді.

Орталық Азия – жалпы түркі тілдес халықтардың ежелгі отаны. Олар осы жерде туып-өсіп, Жер шарындағы басқа да көптеген халықтар сияқты, талай тарихи дәуірлерді басынан кешіргенін табылған археологиялық деректер дәлелдейді. Тілге тиек болатын мағлұматтар тас дәуірінен басталып, соңғы ортағасырға жалғасады. Алғашқысында терімшілікпен, жинаушылықпен өмір сүрген аборигендер кейіннен, мезолит кезінде өзара еңбек бөлісуге қол жеткізіп, мал шаруашылығымен айналысқан. Эволюциялық дамудың нәтижесінде олар қоршаған табиғи-жағырафиялық жағдайға икемделіп, отырықшы, жартылай отырықшы шаруашылықпен, ал шөлдік аймақтарда мал шаруашылығымен айналысқан. Осындай өмірді барлық аймақтағы түркілер бастарынан өткеріп жатқан. Орталық Азияда Тұран ойпаты сияқты жерлерде отырықшылар ежелден басым болып, отырықшы мәдениеттің негізін салған. Ол мәдениетті өркениетті дәрежеге жеткізу үшін жартылай отырықшылар мен көшпелілер де өз үлестерін қосып отырған. Жартылай отырықшылардың тұрақты баспаналары қыстайтын жерлерінде және жайлауында да болған. Қазіргі кезде тұрақты қоныстардың қалдықтарын археологтар Қазақстанның барлық жерінен тауып жатыр. Өйткені таза көшпелі халықтар, тайпалар, рулар болмаған. Олардың басым көпшілігі кешенді шаруашылықты дамытқан.

Сөйтіп, жалпы түркілер, оның бір үлкен бөлігі қазақтар шетінен көшпелі тіршілік кешпеген. Олардың тұрмысында отырықшылық басым болған, ертеден бастап қалалар, тұрақты мекендер салған [38]. Бұл мекендер жергілікті халықтардың салған отырықшы мәдениетінің орталықтары. Ертедегі Орталық Азиядағы салынған ірі шаһарлардың көпшілігінің жасы 2 мың жылдан асады: Семізкент (Самарқанд), Бұқара, Ташкент, Отырар, Түркістан, Испиджаб (Сайрам), Тараз, Мерке, Баласағұн және т.б.

Сөйтіп, ХХ ғасырда тарих ғылымының, оның ажырамас тармағы археологияның қолға түсірген тамаша жаңалығы айтарлықтай. Осы табыстарымен археология тарих ғылымында төңкеріс жасады. Жиналған археологиялық, тарихи деректер жеткілікті. Соған негізделіп, ғасырлар бойы көпшілік тарихшылардың «жалпы түркілер, соның ішінде қазақтар «көшпелі болып келді» деген пікірін қайта қарайтын уақыт жетті. Біздіңше, қазіргі қазақ халқының мәдени өркениеті даму сағасын ертеден алатын, түркі халықтарының отырықшы мәдениетінің негізінде қалыптасқан және ол үздіксіз эволюциялық заңдылықпен дамып келе жатыр.

Уахит ШӘЛЕКЕНОВ, археолог-ғалым, профессор

Әдебиеттер

1. Советская историческая энциклопедия (СИЭ). Т. I. М., 1961. С. 828.

2. Сонда. 831-б.
3. Труды Орхонской археологической экспедиции. Т. 1, 3–5, 9, 11. СПб., 1892–1899.
4. *Киселев С.В.* Монголия в древности //Изв. АН СССР. Серия истории и философии. Т.4. 1947; Новое в изучении древнейших культур Монголии //Советская этнография. 1962. №1; Оначале земледелия за Байкалом и в Монголии //Древний мир. М., 1962; *Дорж. Д.* Неолит Восточной Монголии. Улан-Батор, 1971.
5. *Киселев С.В.* Монголия в древности //Изв. АН СССР. Серия истории и философии. Т.4. 1947. №4.
6. Краткие отчеты экспедиции по исследованию Северной Монголии в связи с Монголо-Тибетской экспедицией П.К. Козлова. Л., 1925.
7. *Киселев С.В.* Древние города. М., 1971.
8. *Кызласов Л.Р.* История Тувы в средние века. М., 1969.
9. История Монгольской Народной Республики. М., 1983. С. 23.
10. *Сартқожа Қ.* Орхон мұралары. Астана, 2003. 7–36-б.
11. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951; Он же. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959; *Кляшторный С.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
12. Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1701 г. СПб., 1882.
13. *Радлов В.В.* Сообщение о раскопках. Отчеты археологической комиссии (ОАК) за 1866 г. СПб., 1867. С. XXII–XXIV.
14. *Самашов З., Базарова Г., Жумабекова Г., Сунгатай С.* Берел. Алматы, 2000. С. 14.
15. Археологическая карта Казахстана (АКК). Алма-Ата, 1960. С. 10.
16. *Мұстафа Ш.* Шығармалары. 2-т. Алматы, 1999. 132–134-бб.
17. *Пантусов Н.Н.* Археологические памятники в Семиречье и Кульджинском крае //Туркестанские ведомости. 1879. №43; Труды XII археологического съезда. Харьков, 1902.
18. *Бартольд В.В.* Сочинения. Т. II. М., 1966. С. 21–94.
19. Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата, 1960. С. 12–17; *Лунин Б.В.* Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Ташкент, 1958.
20. Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата, 1960. С. 10–26.; Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 16–31-бб.
21. *Черников С.С.* Древняя металлургия и горное дело Западного Алтая. М., 1949; *Бернштам А.Н.* Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая //Материалы исследования по археологии СССР МИА. М.,–Л., 1952; Список основных печатных работ А.Н. Бернштама //Краткие сообщения Института ист. матер. культуры. Т. 80. М., 1960.
22. *Маргулан А.Х.* Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) //Известия АН КазССР. Сер.ист. 1948. Вып. №4; Отчет о работах Центрально-Казахстанской археологической экспедиции 1947 года

//Известия АН КазССР. Сер. археологическая. 1949. Вып.2; *Кызласов Л.Р., Маргулан А.Х.* Плиточные ограды могильника Бегазы // КСИИМ. 1950. Вып. 32; *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. Алматы, 1966; *Маргулан А.Х.* Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Соч. Т.1. Алматы, 1998.

23. Назарбаев Н.А. Дорогие читатели // Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Т.1. Алматы, 1998. С. 5.

24. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 9-б.

25. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана //Изв. АН КазССР. №67. Сер.археологическая. Вып. 2. Алматы, 1950; Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана //Труды ИИАЭ. Т.30. Алматы, 1958; Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972.

26. Акишев К.А. Памятники старины Северного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т.7; Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963; Акишев К.А. Памятники старины Северного Казахстана //ТИИАЭ АН КазССР; Акишев К.А. Курган «Иссык». Искусство саков Казахстана. М., 1978; Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские //Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата, 1973.; Агеева Е.И. Курганские могильники ранних кочевников северо-восточной части Алма-Атинской области //Изв. АН КазССР. Сер. ист., архелог., этногр. 1959. Вып. 3 (11); Мартынов Г.С. Иссыкские находки //Краткие сообщения ИИМК. Вып. 59. 1955.

27. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 22–23-бб.

28. Сонда. 22-б.

29. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986; По следам древних городов Казахстана. Алматы, 1990; Байпаков К.М., Ерзакович А.Б. Древние города Казахстана. Алма-Ата, 1974; Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Позднесредневековый Отырар. Алма-Ата, 1981; Их же. Отырар в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987; Байпақов К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы, 2005; Сямашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г. Древности. Алматы, 2005.

30. Алтысбаев Х.А. Находки нижнего палеолита в Южном Казахстане //ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т.7; Находки памятников каменного века в хребте Каратау //ТИИАЭ АН КазССР. 1962. Т.14; Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. Алма-Ата, 1979.

31. Таймагамбетов Ж.К. Палеолитическая стоянка им. Ч. Валиханова. Алматы, 1990.

32. Самашев З. Наскальные изображения верхнего Прииртышья. Алматы, 1992; Самашев З., Базарбаев Г., Жумабекова Г., Сунгатай С. Берел. Алматы, 2000.

33. Шәлекенов У.Х. Құм басқан қала. Алматы, 1992; Шәлеке-нов У.Х. Библиографиялық көрсеткіш. Алматы, 1998; Соныкі. Түріктердің отырықшы өркениеті. Алматы, 2003; Шәлекенов У.Х., Шәлеке-нов М.У. Баласағұнның жұмбағы шешілді. Алматы, 2004; Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI–XIIIғғ. басы). Алматы, 1998.

34. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 5.

35. Сонда. 8-б.

36. Сонда.

37. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948; По следам древнехорезмской цивилизации. М., 1948; По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962; Толстов С.П., Андрианов Б.В. Новые материалы по истории развития ирригации в Хорезме //КСИЭ, XXVI. 1957; Толстов С.П. Приаральские скифы Хорезма (к истории заселения и освоения древней дельты Сырдарьи) //Советская этнография. 1961. №4; Толстов С.П., Кесь А.С., Жданко Т.А. История географии и палеографии Азии. М., 1955; Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. М., 1969; Неоседлое население мира. М., 1985 және т.б.

38. Шәлекенов У.Х. Ертедегі және ортағасырлардағы қалалар // ҚазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 1999. №12; Ертедегі және ортағасырлардағы Әмудария мен Сырдарияның алқаптарындағы түрік қалалары //Ақиқат. 1999. №6; Ұлы Жібек жолының дамуына ирандықтардың қосқан үлесі. ҚазМУ. Хабаршы. 1999. №15; Орталық Азия түрік әлемінің ежелгі отаны //ҚазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 2000. №3; Орталық Азия шығысындағы түріктердің ерекшеліктері // ҚазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 2001. №1 (20); Орталық Азияның шығысындағы түріктердің ерекшеліктері //ҚазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 2001. №1 (20).